

ПРОБЛЕМА САМООРГАНІЗАЦІЇ КУЛЬТУРОТВОРЧИХ
ПРОЦЕСІВ: ПСИХОІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Жукова

Наталія Анатоліївна

доктор культурології, доцент,
завідувач відділу Інституту
культурології НАМ України

Жукова Наталия

Анатольевна

доктор культурології,
доцент, заведуюча відділом
етнокультурології та культурної
антропології Інституту
культурології НАИ України

Zhukova Nataliia

Dr. habil. in Cultural Studies,
Associate Professor, Head of the
Department of Ethno-cultural studies
and Cultural Anthropology of Institute
of Culturology of the National
Academy of Arts of Ukraine

Анотація. У статті проаналізовано психоісторичний аспект проблеми самоорганізації культуротворчих процесів. У контексті психоісторичного аспекту проблеми самоорганізації розглянуто запропоновану В. Р. Ешбі теорію “чорного ящика, яка добре “накладається” на проблему самоорганізації в суспільстві, де вміння аналізувати ситуацію та передбачати “емерджентності” відкриває широке поле різновекторній діяльності: від аналітичної до політичної, при чому остання потенційно “відкрита”, тобто має декілька варіантів застосування. Саме ця “відкритість” і актуалізує психоісторичний аспект проблеми самоорганізації в суспільстві і взагалі в культурі. Життя людини обумовлене історичним контекстом, при цьому величезну роль відіграє і внутрішній світ людини. Оскільки психологія епохи породжується психологією особистості, найважливішим фактором культуротворчих процесів, у тому числі і самоорганізації, як результату духовної атмосфери, є психоісторичний фактор. Психоісторичний аспект самоорганізації в суспільстві — як у нелінійній системі — дозволяє всебічно проаналізувати її (самоорганізації) культуротворчий потенціал. Доведено, що самоорганізація у суспільстві можлива лише на рівні групових фантазій, групові ж фантазії скеровують у певному напрямі конкретні індивіди. Визнання за суспільством, державою, станом, класом самостійного буття, що лежить поза індивідуальностями, що їх утворюють, наділення їх особливими самостійними силами, практично призводить до різних форм замаскованих насильств над волею людей. Самоорганізація, будучи міждисциплінарною проблемою, виявляючи логіку формування стійких соціальних структур, державних утворень, цивілізаційних комплексів, може сприяти дослідженню проблем широкого спектра, зокрема екологічних, політичних, соціальних, а також бути ґрунтом для прогнозування розвитку культури в цілому.

Ключові слова: самоорганізація, нелінійна система, психокласи, анархізм, тектологія, психоісторичний аспект самоорганізації в суспільстві, культуротворчий процес.

Проблема самоорганізації не є новою. Лише за останні десятиліття їй присвячено доволі багато праць, адже вона має істотне значення для розуміння еволюції матерії, розвитку живих систем і перетворення соціальних. Як справедливо підкреслює С. Малков — російський фахівець з математичного моделювання динаміки соціальних, економічних та технічних систем, — вирішальне значення для розуміння процесів самоорганізації та динаміки складних систем мали результати, отримані в межах наступних наукових дисциплін: термодинаміки незворотних процесів у відкритих системах; нелінійної

механіки, електрофізики і фізики лазерів; хімічної кінетики сильно нерівноважних процесів; нелінійної динаміки популяцій і екології; молекулярної біофізики, нелінійної теорії регулювання, кібернетики і системного аналізу. Спільність методів вивчення і вирішення проблем у складних системах сприяла появі наукового напрямку, який з ініціативи німецького фізика Г. Гакена (1927 р. н.), прийнято називати синергетикою або нелінійною динамікою.

З позицій синергетики в останні десятиліття вивчаються і проблеми самоорганізації культуротворчих процесів. При цьому наголошується на існуванні системних проблем, тобто взаємопов'язаних і взаємозалежних. Так, американський фізик Ф. Капра (1939 р. н.) зазначає, що стабілізація населення світу здійснима тільки в тому випадку, якщо повсюдно буде знижений рівень бідності, адже “недостатність ресурсів та деградація довкілля змикаються з ростом населення, яке призводить до розвалу місцевих громад, до етнічного насильства та ворожнечі племен — головних особливостей періоду, який змінив епоху холодної війни. Врешті-решт, ці проблеми слід розглядати як різні грані єдиної кризи ... Ми стоїмо на порозі фундаментальних змін у науковому і соціальному світогляді, зміни парадигм, за своєю радикальністю порівнянної з революцією Коперника ...” [8, 8–9].

Загалом, погоджуючись з наведеною думкою Ф. Капра, зауважу, що питання самоорганізації суспільних систем, а відтак і культуротворчих процесів, потребує уточнення, адже само по собі слово “самоорганізація” викликає заперечення, позаяк нічого “само по собі” у соціумі організуватися не здатне, оскільки усі мотиви персональні, усім “рухає” індивід, який сам себе й “організовує”, водночас, організовуючи й інших.

Отже, виникають запитання: Чи дійсно суспільство може і здатне самоорганізовуватись? Хто все ж таки “творить” культуру — маси, які самоорганізуються, чи індивіди, які спонукають маси “самоорганізовуватись” у певному напрямку?

На мою думку, предметом теоретичного аналізу, передусім, повинен виступити термін “самоорганізація”, який у науковий обіг ввів англійський психіатр, біолог, фахівець з кібернетики Вільям Росс Ешбі (1903–1972) у праці “Принципи самоорганізації¹ динамічних систем” (1947). В. Р. Ешбі був переконаний, що будь-яка органі-

зація — в залежності від її специфіки — має оптимальний “обсяг хаосу”, завдяки якому розвиток відбувається найбільш динамічно. На думку теоретика, занадто мало або занадто багато хаосу приводить організацію до деградації, тобто до її самозміни — самоорганізації. Докладно ця думка була обґрунтована науковцем у роботі “Вступ до кібернетики” (1956), в якій викладаються основні поняття кібернетики — “науки про управління та зв'язок в машині та живому організмі” [19, 7]. Автор розмірковує щодо можливості широкого застосування ідей кібернетики в різних сферах людської діяльності. На доказ своєї теорії автор наводить безліч прикладів. Так, зокрема, В. Р. Ешбі звертається до біологічного світу, який розглядається ним як система, що складається з багатьох частин. Це, безумовно, заперечити важко, оскільки, за слушним зауваженням науковця, ця система, “утворена врешті решт з атомів земної поверхні, ділиться на частини, які значною мірою повторюються — як на нижчому рівні (усі атоми вуглецю хімічно однакові), так і на вищому (всі особини одного виду більш-менш однакові)” [19, 103]. У цій системі різні властивості, що існують в одному місці, можуть існувати також і в інших місцях. За таким принципом, згідно В. Р. Ешбі, діють усі існуючі системи: чи то біологічні, політичні або економічні: “Той самий принцип діяв би в економічних системах, коли б працівники якої-небудь неприємної галузі промисловості час від часу ставали безробітними і виявляли б тоді, що вони можуть зайнятися більш приємною роботою. Те, що вони охоче переходили б від неприємної роботи до приємної, але відмовлялися б повернутися, було б, звичайно, обставиною першорядної важливості для майбутнього даної галузі промисловості” [19, 104–105].

Досить цікавою, зокрема в контексті психоісторичного аспекту проблеми самоорганізації, є, запропонована В. Р. Ешбі, теорія “чорного ящика”, яка дозволяє вивчати поведінку систем, тобто їх реакції на різноманітні зовнішні впливи, водночас абстрагуючись від внутрішнього устрою. У теорії, так само як і в практиці, часто буває достатньо мати тільки частину інформації про об'єкт. Наприклад, коли ми не знаємо поточного цифрового значення точного часу, а наша мета — не запізнитися куди-небудь, то досить подивитися на годинник, не замислюючись при цьому про його внутрішній устрій чи джерело надходження енергії для

його роботи. Відтак, теорія “чорного ящика” — це вивчення відносин між експериментатором і навколишнім середовищем, коли особлива увага приділяється потоку інформації. “Таким чином, вивчення реального світу зводиться до вивчення перетворювачів” [19, 159]. “Чорний ящик” — це система, в якій вхідні та вихідні величини відомі, а її внутрішній устрій і процеси, що відбуваються в ній, — ні. Можна тільки вивчати систему по її входах та виходах, але подібне вивчення не дозволяє отримати повного уявлення про внутрішній устрій системи, оскільки однією і тією ж поведінкою можуть володіти різні системи.

Як стверджує В. Р. Ешбі, за даними кількох “чорних ящиків” складається уявлення про можливі майбутні події. Вчений, правда, уточнює, що при цьому все ж необхідно пам’ятати про емерджентність², в іншому випадку прогнозування може бути помилковим.

Зауважу, що теорія “чорного ящика” добре “накладається” на проблему самоорганізації в суспільстві, де вміння аналізувати ситуацію та передбачати “емерджентності” відкриває широке поле різновекторній діяльності: від аналітичної до політичної, при чому остання потенційно “відкрита”, тобто має декілька варіантів застосування. Саме ця “відкритість” і актуалізує психоісторичний аспект проблеми самоорганізації в суспільстві як культуротворчого феномену.

Відомо, що у вітчизняній науці поняття “самоорганізація” починає застосовуватись напочатку 60-х років минулого століття. Від того часу авторами теорії та практики самоорганізації називають К. Маркса та Ф. Енгельса, спираючись на їх філософсько-економічну теоретичну спадщину, теоретика анархізму П. Кропоткіна, котрий професійно займався геологією та географією, геохіміка, геолога, громадського діяча В. Вернадського, біолога О. Любищева, а також фізиків — А. Вейника, І. Герловіна, Г. Шипова, Г. Дульнева, А. Акімова.

Предтечами ж теорії самоорганізації — з тією чи іншою мірою достовірності — вважаються Епікур, стоїки: Т. Гоббс, Р. Декарт, І. Кант та Ж.-Ж. Руссо.

Слід наголосити, що в сучасній теорії синонімами поняття “самоорганізація”, окрім загальної теорії еволюції в біології, є “тектологія” О. Богданова, “загальна теорія систем” В. Р. Ешбі, “синергетика” Г. Гакена, “дисипативні структури” І. Пригожина, “універсальний еволюціонізм”

Н. Моїсєєва, “автопоезис” У. Матурані та Ф. Варели, “гіперцикл” М. Ейгена, “еволюційна концепція розвитку всесвіту” Е. Янча, “єдина трансдисциплінарна теорія” Е. Ласло, “теорія самоорганізації” О. Самарського та С. Курдюмова, заснована на базі режимів із загостреними рішеннями диференціальних рівнянь, “теорія самоорганізованої критичності” П. Бека, “мережева, бутстрапна теорія” Ф. Капра. Комбінації різних ідей і підходів концепції самоорганізації формують ядро так званих наук про життя (англ. — life sciences), що відоме також як теорія складності (англ. — science of complexity). Впригол до цих наук примикають теорія детермінованого хаосу (англ. — chaos theory) та фрактальна геометрія природи Б. Мандельброта (англ. — fractal geometry of nature) [16].

Поділяючи позицію Сергія Малкова — російського дослідника специфіки історичної традиції соціальної самоорганізації, котрий припускає можливість її математичного моделювання, — зазначаю, що “традиційно розглядаються два основних аспекти динаміки складних систем: 1) самоорганізація і формування стійких структур у відкритих нелінійних системах; 2) еволюційні процеси і фазові переходи в складних системах” [13, 9].

У першому випадку, як пояснює С. Малков, умови зовнішнього середовища і потоки енергії через систему вважаються відносно сталими, і завдання полягає у виявленні закономірностей утворення структур і у визначенні їх властивостей. “Результатом дослідження є визначення набору структур, існування яких можливе в заданих умовах, а також областей стійкості, структур, які формуються на фазовому просторі системи” [13, 9].

У другому ж випадку, умови зовнішнього середовища і потоки енергії вже не вважаються постійними. При цьому зміни можуть мати як екзогенну причину, так і ендогенну, тобто бути наслідком зворотного впливу системи на середовище існування. Зміна умов функціонування через деякий час спричиняє втрату стійкості структур, які існують. Останнє призводить до того, що нестійкості запускають динамічний процес переформування системи, в результаті чого виникають нові впорядковані структури. Чергування періодів відносної стабільності і динамічних переходів (криз) складають суть еволюційного процесу, який притаманний усім нелінійним відкритим процесам. Таким чином, зміни (еволюція) відбуваються постійно, і нові кризи за-

вжди призводять до нових циклів самоорганізації.

Оскільки суспільство є нелінійною соціальною системою, то усі названі вище “самоорганізаційні закономірності” властиві і йому³. Слід також наголосити на тому, що життя людини обумовлене історичним контекстом, де, як відомо, потужну роль відіграє і внутрішній світ людини. Оскільки психологія епохи породжується психологією особистості, найважливішим фактором культуротворчих процесів, у тому числі і самоорганізації, як результату духовної атмосфери, є психоісторичний фактор.

Психоісторія — специфічна галузь сучасної гуманістики — формувалася суперечливо й строкасто, відштовхуючись — частково — від “психології натовпу”. Теоретичне осмислення “натовпу” та його можливої ролі в сучасній історії було послідовно представлено в роботах французького соціолога-криміналіста Габрієля Тарда (1843-1914). Його дослідження “Закон наслідування” (1890) та “Злочинний натовп” (1892) трохи випередили появу книги “Психологія народів і мас” (1895) співвітчизника Г. Тарда Гюстава Лебона (1841-1931).

І Г. Тард, і Г. Лебон намагалися, з одного боку, концептуалізувати поняття “натовп”, “маса”, “ера мас”, “лідер”, “наслідування”, а з другого, — наголошували на стимулюючій ролі безсвідомих інстинктів, які спрямовують дії натовпу.

Напрямок, у якому спрямовувалися розмисли французьких теоретиків, зацікавив З. Фрейда та його послідовників, що трансформувало психоісторію у площину психоаналітичного світобачення та світосприймання. Серед психоаналітиків проблемами психоісторії найбільш послідовно займався Ерік Еріксон (1902–1994) — досить помітна постать в оточенні З. Фрейда. Данець за походженням, Е. Еріксон виховувався у єврейській родині матері, де були надзвичайно сильні патріархально-релігійні традиції. Подальше життя в Німеччині й навчання у Віденському психоаналітичному інституті поступово сформували у Еріксона інтерес до “полікультурності” та “ідентичності”.

Емігрувавши з політичних причин до США (1933), теоретик, з одного боку, збагатив власну “полікультурність”, а з другого, — повинен був розглядати “ідентичність” у логіці дотичних понять, а саме: “соціальна етологія”, “психоісторія”, “криза”, “психічний мораторій” та ін.

Аналізуючи процес становлення психоісторії не можна оминати увагою і іншого психоаналі-

тика Гейнца Гартмана (1894-1970) — прихильника “его-психології”. Емігрант з Європи, Г. Гартман є досить впливовим австро-американським психоаналітиком, передусім, завдяки монографії “Егопсихологія і проблема адаптації” (1939), яка активно використовується психоісториками.

Відтак, кінець XIX — перша половина XX століття позначені намаганнями низки талановитих теоретиків “перевести” історію з соціально-політичної площини у площину, по-перше, психічну — спроба визначити на якому рівні психіки формуються рішення “лідера” та “натовпу”, — а, по-друге, — психологічну. Площина “психологічна” більш-менш точно окреслена ще Г. Лебоном, прогнозувала здатність видатного “лідера” використовувати емоції “натовпу” за допомогою як власної харизми, так і “спрощених гасел”, зрозумілих всім.

У означеному контексті існує, так би мовити, і “показове” видання: збірник статей “Psychoanalysis and History” (New York, 1963) під редакцією Брюса Мазліша — відомого американського історика, де закріплюється значення психоаналітичних моделей у “створенні” історії.

Як слушно зазначає російський культуролог П. Гуревич, для психоісторика важливо не тільки розуміння деяких позачасових універсальних фантазій, але і виявлення їх специфічних виразів у даному місці і часі. Вони показують, як соціальні травми — війна, голод, економічні кризи, епідемії — відрізняються за своїм впливом один від одного, обумовлюючи, разом з тим, характер функціонування групи і стиль лідерства. Відтак, психоісторичний аспект самоорганізації в суспільстві — як у нелінійній системі — дозволяє всебічно проаналізувати її (самоорганізації) культуротворчий потенціал.

У цьому контексті яскравим зразком самоорганізації суспільства є анархізм. Як відомо, анархізм (від грецьк. *anarchia* — безвладдя) — це сукупність ідейно-політичних течій, які заперечують необхідність державної влади та офіційної релігії як джерел економічного, політичного чи духовного придушення особистості, і які виступають за створення дрібних автономних асоціацій виробників. Перехід до нового суспільного устрою мислиться прихильниками анархізму переважно революційним шляхом, перш за все — в результаті самоорганізованого, стихійного бунту. Мета анархізму — заміна влади співпрацею вільних індивідів і

колективів. Як політична ідеологія він синтезує ідеї свободи і соціальної справедливості, корелюючи їх з лібералізмом та соціалізмом.

Термін “анархізм” був введений у 1840 році французьким філософом П'єром Жозефом Прудон-ном (1809–1865). Анархістський соціальний порядок не допускає жодних примусових дій з боку держави. Анархісти розглядають будь-який рух у напрямку примусових інститутів як аморальний, ірраціональний і непотрібний. Народний бунт, на їх думку, повинен змести дощенту усі держави і тоді людство само побудує своє життя на засадах розуму і справедливості. Але це — крайність. Багато мислителів анархістського спрямування все ж припускали наявність деяких підстав, які робили рух у напрямку державності раціональним і необхідним, наприклад, заради виживання.

Слід зазначити, що як ідейно-політична течія, анархізм склався в середині XIX ст. Його засновниками і теоретиками, окрім вже названого Прудона, були німецький філософ Макс Штірнер (1806-1856), російські революціонери Михайло Олександрович Бакунін (1814–1876) і Петро Олександрович Кропоткін (1842–1921). Ідеї останніх двох популярні дотепер. Вони служать орієнтиром для багатьох учасників антиглобалістських рухів.

Ґрунтом для анархістських теорій слугувала еволюційна гіпотеза Чарльза Дарвіна (1809–1882), зокрема його праця “Походження людини і статевий відбір” (1871), в якій автор стверджував: види тварин, в яких почуття взаємної симпатії та підтримки один одного найбільш розвинені, мають більше шансів зберегти своє існування і залишити після себе численне потомство. Тим самим Ч. Дарвін фактично визнавав, що еволюція може здійснюватися не тільки в результаті взаємної боротьби, а й шляхом спільної діяльності і підтримки.

Отже, відштовхуючись від ідеї Ч. Дарвіна щодо взаємодопомоги і, водночас, розуміючи, що почуття братерства, продиктоване альтруїстичними мотивами, в сучасній особистості є, скоріше, словесною формулою, ніж дійсною нормою поведінки, і від того, що вірити в те, що це почуття може стати вищим регулятивним принципом у житті людини — все одно, що вірити в диво перетворення людської природи, теоретики анархізму розробляють (кожний по-своєму) концепцію “вільного суспільства”.

Одним з найяскравіших теоретиків анархізму є

П. Кропоткін, метою всіх творів якого було вироблення світогляду, що допомагав би будувати життя на засадах “анархічного комунізму”. В роботі “Держава та її роль в історії” (1917) він, зокрема, стверджує, що усі визначні відкриття, які започаткували сучасну науку, усі кращі зразки мистецтва та архітектури були спадщиною вільних міст та тієї цивілізації, яка розвивалася в них під охороною громадських вольностей. “Вся сучасна промисловість, — пише П. Кропоткін, — бере свій початок від цих міст (*Генуя, Флоренція, Венеція, Великий Новгород – Н. Ж.*) ... Незважаючи на всі наші зусилля оживити мистецтво, хіба ми можемо зрівнятися в живопису по красі з Рафаелем? по силі і сміливості — з Мікеланджело? в науці і мистецтві — з Леонардо да Вінчі? в поезії і красі мови — з Данте? або в архітектурі — з творцями соборів в Ліоні, Реймсі, Кельні ... й тощо до нескінченності?” [9, 27]. До речі, такої само думки дотримувався і засновник філософії самоорганізації О. Богданов, до концепції якого ми ще повернемося.

Усі ці успіхи, на думку теоретика анархізму, були можливі тільки завдяки збереженню в містах свободи особистості та взаємодопомоги, які поступово знищувалися державою та церквою, що у своєму об'єднанні і зміцненні вдавалися лише до насильства чи примусу.

Тему “взаємодопомоги” П. Кропоткін продовжує в роботі “Етика”, де теоретик розмірковує про моральні начала анархізму, шукаючи їх паростки у моралі та звичаях первісних народів, а також у традиціях корінних народів Сибіру, життя яких П. Кропоткін знав не з чуток⁴.

Спіраючись на власний досвід, а також на знання цього предмету, представлене іншими дослідниками, зокрема Миклухо-Маклем⁵, П. Кропоткін констатує, що поняття “добро” і “зло” у первісних народів вироблялося не на основі того, що являє добро чи зло для окремої людини, а на розумінні того, що становить добро чи зло для всього роду. “Чим ближче первісне суспільство до його найдавніших форм, — відзначає П. Кропоткін, — тим суворіше в ньому дотримується правило “кожен за всіх”. І тільки внаслідок повного незнайомства з дійсним життям первісних людей одні мислителі, як Гоббс, Руссо і їх послідовники, стверджували, що моральність зародилася вперше з уявного “суспільного договору”, а інші пояснювали її появу “навіюванням згори”, яке відвідало міфічного законодавця.

На ділі ж першоджерело моральності лежить в товариськості, властивій всім вищим тваринам і тим більше людині” [10, 76].

Аналізуючи проблеми етики, теоретик звертається і до спадщини давніх греків — Сократа, Платона, Арістотеля, Епікура, котрих цікавило запитання: “Звідки береться почуття обов’язковості морального?”, і до праць Ф. Бекона, Г. Гроція, Р. Кумберленда, Б. Спінози, Дж. Локка, Е. Е. Шефтсбері, І. Канта, Й. Г. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. В. Ф. Гегеля, Л. Фейєрбаха, Ч. Дарвіна, Г. Спенсера та багатьох ін. Врешті-решт, П. Кропоткін доходить висновку, що етика, близько стикається, з одного боку, з соціологією, а з іншого, — з психологією [10, 80].

П. Кропоткіну близька думка, висловлена французьким філософом Ж. М. Гюйо (1854-1888) про те, що потрібно, щоб життя індивідуальне витрачалось для інших і на інших. На думку теоретика анархізму, істинно моральна людина віддає іншим свій розум, свої почуття, свою жагу дій, нічого не вимагаючи взамін. Таким чином філософія взаємодопомоги поширюється і на суспільство. Виходячи з цього, за П. Кропоткіним, анархія – це найбільш вдала форма існування держави, адже світогляд анархізму, заснований на механічному розумінні явищ, охоплює всю природу, включаючи життя людських спільнот. В анархістському суспільстві відносини визначаються не законами, не володарями, а вільними угодами, звичками і звичаями. З прогресом навколишнього життя звичай постійно повинні удосконалюватися, щоб кожна людина могла вільно розвивати свої здібності, свою індивідуальність. Все це, звичайно, згідно з позицією теоретиків анархізму, має відбуватися за повної рівності, за відсутністю примусу. До того ж, на думку П. Кропоткіна, анархізм — це спроба докласти узагальнення природничих наук, для того, щоб передбачити яким шляхом піде людство до свободи, рівності і братерства.

Тема самоорганізації була продовжена П. Кропоткіним у праці “Велика французька революція” (1914). На думку автора, саме самоорганізація — створення міської управи, обрання суддів, чиновників, мера, командувача національної гвардії, вирішення проблем з продуктами харчування — привела до зміни державної влади, сприяла успіхам народу, а заодно і досягненням буржуазії, яка незабаром відплатила революції терором. Відтак, анар-

хія є основою природної самоорганізації суспільства знизу, а держава — продукт самоорганізації суспільства зверху володарями власності з метою експлуатації народу.

Отже, ключові слова в теорії П. Кропоткіна: свобода, цінність людського життя, індивідуальність, взаємодопомога.

Якщо узагальнити ці ідеї, то можна стверджувати, що анархізм заперечує виправданість існування держави, проголошуючи необхідність її заміни системою самоврядування. При цьому більшість анархістів визнавали синдикалізм, тобто створення шляхом анархії революційних авторитарних самоврядних профспілок – синдикатів, — для чого анархісти зосереджувалися на профспілковій роботі. Виступаючи за побудову суспільства як вільної конфедерації⁶ самоврядних трудівників, анархісти стверджували, що саме завдяки самоорганізації люди самі вирішать, як зручніше налагодити відносини (економічні, політичні тощо) між колективами.

Отже, ідея анархізму кардинальним чином відрізняється від ідеї держави капіталізму (особливо в його сучасній моделі — глобалізму), соціалізму та комунізму, для яких суспільство представляється єдиним організмом, регульованим з єдиного центру, безперечно, з певними уточненнями чи обмовками для кожного типу державного устрою. До речі, М. Бакунін ще у XIX ст. передбачав в пропозиціях марксистів риси комуністичних диктатур.

За відмирання держави виступав і один із засновників еволюціонізму Герберт Спенсер (1820-1903), вважаючи, що в майбутньому — з падінням ролі держави — найбільш важливі функції будуть виконуватися організаціями, що не входять до складу урядових органів. Сьогодні очевидно, що конкретні ідеї Г. Спенсера були близькі російським анархістам і вплинули, зокрема, на теоретичні розмісли П. Кропоткіна.

Серед значної теоретичної спадщини Г. Спенсера, на мою думку, слід наголосити на роботах “Соціальна статика”, “Основні начала” та “Соціологія дослідження”, створені протягом 1850-1870 років, де ототожнюються біологічні і соціальні закони, суспільство сприймається як живий організм, що народжується, адаптується (саме Г. Спенсер почав використовувати поняття “адаптація”, яке буде грати важливу роль у теорії психоісторії — Н. Ж.), видозмінюється і вмирає. Функціонує суспіль-

ство, на думку Г. Спенсера, завдяки “соціальним інститутам”: домашнім, церковним, політичним та ін. Особливе навантаження мають профспілкові інститути.

У теоретичному аспекті більшість тез, обґрунтованих анархістами, здавалися обґрунтованими й достатньо згармонізованими, проте на практиці все відбувалося з точністю до навпаки: одна справа — ідеали, а інша — життєві реалії, в яких свобода трансформується в свавілля, рівність — у соціальний хаос. Яскравим прикладом такого свавілля й хаосу є махновщина, до феномену якої ми ще повернемося. Наразі ж слід з’ясувати причини популярності анархістських ідей не тільки на початку ХХ ст., а й на початку ХХІ. Одна з причин, на мою думку, полягає у тому, що всемогутність бюрократичної державної машини відчужує людину від влади: відбувається розрив між політичною правлячою елітою і рештою суспільства — розрив інтересів “верхи – низи”. Як слушно зазначає В. Первушина, для того щоб правляча еліта усвідомила пріоритет національних інтересів і не замикалася на власних — вузькокорисливих, — необхідний прояв влади знизу, тобто індивідів і добровільних об’єднань, а для цього необхідні наступні умови: культурні підстави у вигляді ліберально-демократичних цінностей, значне розширення ролівого плюралізму і адекватних йому інституційних структур і функцій [15]. Друга причина – в артикуляції анархізмом моральної відповідальності влади. На думку теоретиків анархізму, унікальність влади, на відміну від природної стихії, полягає в можливості переконувати, наводити аргументи, спілкуватися, оцінювати наслідки і змінювати поведінку в залежності від такої оцінки.

Безперечно, теоретикам анархізму можна дорікнути щодо зайвої віри в “позитивну” сутність людини, її ідеалізацію, але, напевно, — хоча б у теорії — така віра повинна бути, незважаючи на те, що, за слушним зауваженням З. Фрейда, людина значно гірша від того, що може вигадати про неї навіть найбагатша фантазія.

Як я вже зазначала, на практиці теоретичні ідеї анархізму обернулися феноменом махновщини. Починалося все з того, що Тимчасовий уряд у 1917 році вимушений був прийняти анархістські “правила гри”. Так, у затвердженій ним 26 квітня “Декларації” зазначалось: “В основу державного управління він (уряд — Н. Ж.) покладає не насил-

ля та примушення, а добровільне підкорення громадян, створеній ними самими владі. Воно шукає опори не в фізичній, а в моральній силі” [цит. за: 17, 21]. Відтак, реальна сила перейшла в руки органів робітничих та солдатських рад. Незабаром самоорганізація людської стихії та сила влади правлячої еліти стають полюсами революційної доби. Зрозумівши, що у столиці лише відбувається підсумок, а головні події робляться на периферії, у глибинці, Нестор Махно (1889–1934) починає діяти. Цьому сприяла і сама ситуація, що склалася: тривала війна, розпадалася система економічних зв’язків, уряд зволікав з реформами, оскільки його члени бачили їх по-різному. Все це разом узятє призвело до збільшення кількості людей, які підтримували радикальні заходи. При цьому теоретики анархізму не пояснювали, чому і як робітники будуть об’єднуватися в комуни, як вони будуть взаємодіяти між собою, яким чином буде відбуватися товарообмін, і що буде, якщо колективи не погодяться один з одним? Відтак, теорія із самого початку відійшла від практики. Водночас, саме В. Ленін використав ідеї анархізму, проголосивши необхідність створення республіки Рад робітничих, батрацьких і селянських депутатів по всій країні, знизу доверху; усунення поліції, армії, чиновництва; оплату праці усім чиновникам, при виборності і замінюваності всіх їх в будь-який час, не вище середньої заробітної плати хорошого робочого [11, 115]. Як наслідок, почалася боротьба між різноманітними самоорганізованими об’єднаннями та владними структурами.

Зауважу, що сама по собі ідея рад надзвичайно цікава й навіть сьогодні актуальна — взяти за основу народну ініціативу в соціальній творчості і громадянському будівництві, — однак у тих умовах — це шлях до хаосу. І якщо для більшовиків це був лише, так би мовити, словесний оборот (насправді ж швидко було встановлено диктатуру), то Махно спробував втілити цю ідею на практиці. Зазначу, що хоча історія не терпить умовного способу, на той час ради могли грати роль представницьких органів і додати стійкість демократичній владі, що дозволило б розпочати соціальні реформи, відновити двосторонній зв’язок між урядом і населенням. Однак такий зв’язок підтримувався тільки через партії, які конфліктували між собою: ради не давали провести реформу економіки в інтересах буржуазії, помірних соціалістів лякала перспекти-

ва втратити союз з бізнесом, звідси — кожна політична криза оберталася мітинговими пристрастями та зіткненнями. Врешті-решт все це призвело до збільшення радикальних союзів — більшовиків та анархістів. І з одного, і з іншого боку починаються самозахвати земель та нерухомості.

Не вдаючись у докладний опис подій того періоду, зауважу, що гуляйпільці на перших порах намагалися налагодити товарообмін з містами, створювали кооперативи, устав яких передбачав утримання хворих. За методикою іспанського анархіста Ф. Феррера⁷ планувалися навіть педагогічні експерименти суть яких полягає у “раціоналістичному вихованні”, тобто такому, яке розвиває дитину з урахуванням її індивідуальних особливостей. Оцінити результативність махновських реформ неможливо, адже невдовзі втрутилися зовнішні події: відбулась Жовтнева революція. У Києві ж лідери Центральної ради не врахували сумний досвід Тимчасового уряду, який показав, що затягування реформ, соціальних перетворень веде до скорочення соціальної бази влади, простіше кажучи, — до недовіри та бажання її змінити. Проблема посилювалася ще й тим, що лідери Центральної ради були націоналістами та соціалістами, відтак ваги влади весь час коливалися між двома взаємовиключними питаннями: національна консолідація чи соціальні перетворення. Незабаром почалася громадянська війна. При цьому не слід забувати, що все ще продовжувалася Перша світова війна (Імперіалістична, як тоді говорили), а далі — німецька окупація, гетьманат, директорія...

Махновці воювали з усіма, влаштовуючи “чистки” в, так би мовити, своїх районах: вбиваючи офіцерів, священників, поміщиків, чиновників, консервативних селян, які засуджували дії махновців, більшовиків⁸, гвалтуючи жінок, не кажучи вже про грабежі. Всюди панували безлад і п’яний розгул. Як згадує очевидець тих подій, “трупні вбитих махновцями людей, були сильно понівечені — з відрубаними пальцями, руками, колотими ранами в обличчя, розрубаними черепами і тощо” [цит. за: 17, 114].

Тут не можна ще раз не згадати Г. Лебона, котрий в роботі “Психологія народів і мас” зазначив, що з людьми, коли вони стають частиною натовпу, відбуваються драматичні зміни: вони перетворюються в жорстоких, збожеволівших звірів, здатних на вчинки, немислимі для них поза натовп. Г. Ле-

бон називав три головні причини даної метаморфози: 1. почуття анонімності, яке виникає в натовпі. В результаті людина відчуває безкарність, відсутність відповідальності за свої вчинки; 2. феномен “зараження”, коли кожне почуття і дія, що виникають в натовпі, немов вірус “заражають” оточуючих; 3. в натовпі люди легко піддаються сугестії, слухняно виконуючи вказівки сугесторів.

Негативне ставлення Н. Махна до жорстокої поведінки його “воїнів” вкрай рідко кого зупиняло. І ідеї самоорганізації Н. Махна, як то “проведення вільного виборного начала, соціалізація землі, фабрик і заводів, зміни продовольчої політики, заміни реквізичійного загону правильною системою товарообміну між містом і селом, насадження широкої мережі товариств споживачів і кооперативів; свободи слова, друку, зборів всім політичним лівим течіям, недоторканності особи...” [цит. за: 17, 155–156] розвивалися об некеровану жорстокість його сподвижників, зокрема, командирів підрозділів. Правда, некерованою жорстокістю у ті часи відрізнялися усі: і більшовики, і білогвардійці, і гайдамаки... Але за ними не стояла “теорія взаємодопомоги”, “торжества особистості над тиранією середовища”, проголошення цінності людського життя...

Отже, ідея анархізму щодо можливості самоорганізації суспільства — це мрія, реалізації якої потребує громада, де живуть самодостатні особистості, тобто такої громади, що здатна спільно жити, забезпечуючи кожному її члену прийнятне життя. Умовою ж існування такої громади є стабільна економіка та відсутність розмежування на багатих та бідних, або невелике коливання між першими та другими, як, наприклад, відбувається у сучасній Фінляндії або Швеції.

Необхідно зауважити, що у наш час є доволі актуальними питання честі і гідності особистості, її свободи, відмова від насильства, необхідність взаємодопомоги, а також створення інститутів громадянського товариства, в рамках яких будуть реалізовуватися основоположні права людини і особистості. Водночас слід підкреслити, що сама по собі самоорганізація громади, суспільства, культури — це, на мій погляд, утопія. Там, де є хоча б дві людини, одна — буде лідером, що “організовує” іншу. До цього, до речі, прийшли і анархісти, розвиваючи ідею особистості.

Відтак, і у анархістському світогляді тільки особистість є справжньою самоочевидною реальністю,

яка вільно обирає і змінює будь-які форми спілкування. Як зауважував один з теоретиків анархізму Олексій Боровой (1875–1935), у особистості “не може бути фетишів, як би вони не називалися — народ, церква, держава, клас, партія, парламент. Це — службові абстракції, створені волею і розумом особистості. Їм належить тимчасове приватне значення. Вони помруть, але людині і творчим досягненням її судилося безсмертя” [3, 21]. Безсумнівно, що окремі явища суспільного процесу, окремі “абстракції” (вислів О. Борового — Н. Ж.) як людство, держава, прогрес та ін. набувають величезне практичне значення і в значній мірі визначають волю і самі інтереси особистості. Однак, як відзначає теоретик, стверджувати реальність за громадськістю означало б йти проти самоочевидного [3, 31].

Таким чином, О. Боровой, на відміну від П. Кропоткіна, акцентує увагу на особистісному факторі, а не на колективному, адже як не було і не могло бути громадськості, що склалася поза людей, так не було і не може бути жодного громадського моменту, який своїм існуванням і своїм розвитком не був би зобов’язаний особистій ініціативі і особистій творчості.

Громадськість — це завжди продукт особистої волі, які б не були мотиви, що лежать в її основі. І перш, ніж будь-який факт стає фактом громадськості, він повинен бути виявлений чисею особистою свідомістю, повинен бути виражений в чий-небудь особистій праці. “Ми не знаємо іншого способу зародження громадського факту. Факт індивідуальний, факт особистості або особистостей, засвоєний громадськістю, зазнавши на собі різноманітні перехресні впливи, набуває специфічний характер, стає суто «соціальним», і йому поступово починають приписувати самостійну субстанцію, перетворюючи його в фетиш — містичну, непізнану «реальність»” [3, 32].

Яскравим прикладом “приписаної” самоорганізації є знесення пам’ятників. Наведу відомий факт, описаний у книзі П. Малькова “Записки коменданта Кремля”, щодо святкування 1 травня 1918 року: “Члени ВЦВК⁹, співробітники ВЦВК і Раднаркому зібралися о 9.30 ранку в Кремлі, перед будівлею судових установ. Вийшов Володимир Ілліч¹⁰. Він був веселий, жартував, сміявся. Коли я підійшов, Ілліч привітно привітався зі мною, привітав зі святом, потім раптово жартівливо погрозив пальцем:

— Добре, батенька, все добре, а ось це неподобство так і не прибрави. Це вже недобре, — і вказав на пам’ятник, споруджений на місці вбивства Великого Князя Сергія Олександровича¹¹. Я скрушно зітхнув.

— Правильно, — кажу, — Володимир Ілліч, не прибрав. Не встиг, робочих рук не вистачило.

— Ти ба, знайшов причину! Так кажете, робочих рук не вистачає? Ну для цієї справи робочі руки знайдуться хоч зараз. Як товариші? — Звернувся Володимир Ілліч до оточуючих?

З усіх боків його підтримали дружні голоси.

— Бачите? А ви кажете, робочих рук немає. Ну, ка поки є час до демонстрації, тягніть мотузки.

Я миттю збігав у комендатуру і приніс мотузки. Володимир Ілліч зробив петлю і накинув на пам’ятник. Взятися за справу усі, і незабаром пам’ятник був облупований мотузками з усіх боків.

— А ну, дружно! — задерикувато командував Володимир Ілліч.

... налягли, смикнули і пам’ятник звалився на буличник.

— Геть його з очей, на смітник! — продовжував розпоряджатися Володимир Ілліч.

Десятки рук підхопили мотузки, і пам’ятник загримів по бруківці до Тайницького саду ...” [цит. за: 1, 56–57].

До речі, пам’ятник цей являв собою високий бронзовий Хрест, зроблений за ескізом художника Віктора Васнецова (1848–1926), на якому був напис: “Отче, відпусти їм — не видають бо, що творять”.

Я дозволила собі таку велику цитату, адже паралелі з сучасністю, щодо означеної моделі самоорганізації, напрошуються самі собою, при чому з не менш вандалістським присмаком. Одним з прикладів може слугувати “історія” з пам’ятником М. Щорсу (1895–1919) у Києві, який, завдяки ідеї “декомунізації”, знаходиться під загрозою знищення, а на його місці планується зведення пам’ятника С. Петлюрі.

Слід зазначити, що у створенні монумента М. Щорсу брали участь талановиті скульптори: Михайло Лисенко, Микола Суходолов, Василь Бородай, видатні архітектори: Олександр Власов і Олексій Захаров. До речі, фахівці, зокрема, член Українського комітету ЮНЕСКО архітектор Георгій Духовичний і скульптор Костянтин Скрытський стверджують, що цей пам’ятник є культурною цінністю. “У Києві дві кінні скульптури — Щорсу і Богдану Хмель-

ницькому. Щорс ідеально вписався в простір” [18]. Як вважає Г. Духовичний, роботу видатного київського скульптора Михайла Лисенка слід віднести до шедеврів національного мистецтва.

Наведені мною приклади, що стосуються пам’ятників Великому князю Сергію Олександровичу та герою громадянської війни Миколі Щорсу переконливо показують, що феномен “самоорганізація” знаходиться, по-перше, у просторі ідеологічних орієнтацій, а по-друге, не може оминати ставлення до проблеми традицій.

І позиція В. Леніна, і позиція сучасних руйнівників пам’ятника М. Щорсу є виявом ідеологічного фактору – системи політичних, правових, філософських, моральних, естетичних поглядів та ідей, в яких усвідомлюється чи оцінюється ставлення людей до дійсності, який просто різний у різних представників суспільства. Відмінність полягає в тому, що українські “декомунізатори” наслідують саме В. Леніна, при цьому принагідно, руйнуючи пам’ятники самому Леніну. Замкнене “ідеологічне коло” робить “декомунізаторів” абсурдистами доби постмодернізму.

Значно драматичніше виглядає в означеному контексті проблема традицій. Як відомо, існує жорстка історико-культурна логіка розвитку мистецьких процесів, а саме: “традиція — спадкоємність — новаторство”. Руйнуючи одну з двох перших ланок, національна художня культура позбавляється майбутнього, якому потрібний потенціал новаторства.

Екстраполюючи зазначену тезу на постать М. Щорса, треба згадати, що “традиція” — перша ланка означеного мною руху — естетико-художнього осмислення образу М. Щорса, розпочалася наприкінці 30-тих років минулого століття, створенням опери “Щорс” (1938) видатним українським композитором Борисом Лятошинським (1895–1968). У 1948 році композитор здійснює другу редакцію опери під назвою “Полководець”, демонструючи “спадкоємність” ним же самим закладеної “традиції”. Досвід Б. Лятошинського стає підґрунтям для новаторських відкриттів як його учнів — композитор був визнаним у Радянському Союзі педагогом, працюючи у Київській та Московській консерваторіях – так і наступних поколінь українських музикантів. Через рік після створення опери “Щорс”, Олександр Довженко знімає фільм “Щорс” (1939), який стає кінематографічною

класикою, закріплюючи в свідомості сучасників естетико-виражальні засоби представлення в мистецтві образу полководця.

У 1954 році група українських скульпторів на чолі з Михайлом Лисенком (1906–1972) створюють пам’ятник М. Щорсу. Руйнування пам’ятника, який простояв 63 роки, — це знищення ланок “традиція — спадкоємність” та “закриття” для українського мистецтва — потужної складової культури – повноцінного освоєння простору “новаторство”.

Рухаючись в межах хибно інтерпретованої площини “ідеологія — традиція”, сучасні “декомунізатори” змінюють — цілком формально й механічно — один символ на інший.

Слід наголосити, що “піднесення” С. Петлюри на досить високий п’єдестал, викличе таку низку відсторонених запитань у інтелектуально розвинутої частини українського суспільства, на які “декомунізатори” просто не зможуть відповісти. Зазначу, що я аж ніяк не намагаюся зайняти якусь ідеологічну позицію і не практикуюся в іронізмі, а лише “рухаюся” за українськими істориками.

До речі, щодо Петлюри... У ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. був укладений міждержавний договір між Польщею та УНР, за яким в обмін на визнання незалежності УНР і військову допомогу він (С. Петлюра) погоджувався визнати українсько-польський кордон, який мав проходити “на північ від Дністра вздовж ріки Збруч, а далі вздовж колишнього кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через Кременецькі гори, і далі на схід від Здолбунова, далі вздовж східної адміністративної границі Рівненського повіту, далі на північ вздовж кордону колишньої Мінської губернії до перетину його річки Прип’ять, а далі Прип’яттю до її гирла” [14]. Таким чином, Директорія УНР на чолі з Симоном Петлюрою остаточно денонсувала Акт злуки між УНР і ЗУНР, проголошений у Києві 22 січня 1919 року, і відмовилася на користь Польщі не лише від Галичини, але й від Західної Волині, Холмщини, Берестейщини, Підляшшя й частини Полісся¹².

Якщо згадати, що сучасна незалежна українська держава не визнала себе спадкоємницею УРСР (границі якої усім відомі), організовує так звану декомунізацію “дивного розливу”, визнаючи героєм С. Петлюру, то виникає запитання: а де, згідно цієї логіки, повинні бути кордони сучасної України? ...

Слід зазначити, що Варшавський договір був

засуджений найближчими прибічниками С. Петлюри: В. Винниченком (1880–1951), М. Грушевським (1866–1934) та іншими. Незаконним вважали цей договір голова Всеукраїнського трудового конгресу С. Вітик (1876–1937), а також І. Мазепа (1884–1952). Відомий англійський науковець Е. Карр (1892–1982) назвав С. Петлюру “вдалим авантюристом”, а укладений ним Варшавський договір кваліфікував як банкрутство українського буржуазного націоналізму. Український юрист, історик, дипломат, громадський і політичний діяч С. Шелухін (1864–1938) сутність Варшавського договору вважав антиукраїнською: “Цей договір від початку до кінця б’є по почуттях честі й гідності національної, по доброму імені й по інтересах української нації, живе тіло якої він ріже холоднокрівно і шматує так, як це можуть робити тільки вороги життя, існування, свободи і розвитку українського народу. С. Петлюра зі своїми однодумцями зреклися ідеалів українського народу, підпорядкувалися польській орієнтації, відійшли від незалежного курсу зовнішньої політики УНР та стали самозванцями. Жодний ворог української нації, — підкреслював вчений — не міг би зробити більше, ніж зробили ті люди, які виступили в цьому договорі від імені українського народу” [4].

Отже, справа не в знесенні пам’ятників, які є не тільки культурним надбанням, а й історичною пам’яттю, справа ще й у державницькій логіці, у її, так би мовити “самоорганізації”. Ще кілька слів щодо “декомунізації”. Слід нагадати, що УРСР є однією з засновниць ООН. З 1945 по 1991 рік вона брала участь в роботі ООН як УРСР, а з моменту проголошення незалежності — як Україна. У квітні 1954 р. УРСР стала членом Постійної комісії ООН з питань освіти, науки, культури (ЮНЕСКО). У 1956 р. було створено спеціальну Комісію УРСР у справах ЮНЕСКО. УРСР була членом багатьох комісій та комітетів різних міжнародних організацій та установ, беручи участь у підписанні договорів, угод та конвенцій. “Зв’язки України з іншими країнами в галузі економічних відносин розвивалися здебільшого по лінії Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ). У цих зв’язках Україна виступала як частина Радянського Союзу. Виявити її участь у зв’язках між СРСР та іншими країнами-членами РЕВ не завжди вдається, оскільки в деяких випадках статистичні дані не мали зрізу по союзних республіках. Однак через те, що УРСР територіально

прилягала до більшості країн РЕВ, її участь у зовнішньоекономічній діяльності СРСР–РЕВ була вагомою. У країни Центрально-Східної Європи спрямовувалося до 80 відсотків українського експорту. Найбільше Україна експортувала сировинні ресурси, метал, паливо і сільськогосподарську продукцію. Натомість вона отримувала машини, устаткування, товари народного споживання. Поступово в українському експорті почала зростати частка продукції машинобудування. У 1964 р. розпочався експорт літаків ТУ–124 і АН–24” [7].

Отже, перебуваючи в статусі союзної республіки, УРСР отримала можливість відносин із зовнішнім світом, що істотно укріпило її міжнародний авторитет і надала їй міжнародну правосуб’єктність. Членство у міжнародних організаціях стало підґрунтям визнання де-юре й де-факто суверенності України в майбутньому. Виходячи із сказаного, виникає запитання: можливо у сучасній Україні є більш нагальні проблеми, ніж “декомунізація”? Можливо, вже настав час просто професійно робити свою справу? Чим закінчилася більшовицька самодіяльність із знесенням пам’ятників та знищенням професіоналів-фахівців — усі знають. Можливо, вже настав час робити висновки? Надія тільки на те, що дійсно “не відають, що творять”...

Наразі, повертаючись до розгляду проблеми культуротворчого потенціалу самоорганізації в культурі, звернемось до концепції засновника філософії самоорганізації Олександра Богданова (1873–1928), яка має принципове значення для розкриття заявленої теми цієї статті. Так, у роботі “Тектологія”, яку науковець оприлюднив у 20-х роках минулого століття частинами, обґрунтовується думка, що вся природа, як об’єкт пізнання, є полем організаційного досвіду, що Всесвіт — це тканина форм різних типів і ступенів організованості: від невідомих нам елементів ефіру до людських колективів і зоряних систем. Всі ці форми в їх постійних змінах утворюють світовий організаційний процес самоорганізації, який необмежено роздробляється в своїх частинах, при цьому будучи безперервним і нерозривним у своєму цілому. Іншими словами, Всесвіт є продуктом світової самоорганізації. Виходячи з цього, теоретик розглядає загальну організаційну науку (тектологію), як єдине вчення про процеси і продукти самоорганізації в природі, суспільстві та пізнанні. У суспільстві, за О. Богдановим, самоорганізація проявляється у спільній пра-

ці, у спільних діях. Тут, як бачимо, можна провести паралель із поглядами анархістів. Правда, теоретик уточнює, що самоорганізація по відношенню до різних “активностей”, “опорів”, “енергій” може бути організуючою, дезорганізуючою або нейтральною, тому ідеальної організації не буває — поруч з нею завжди є дезорганізація [2, 125].

Не зупиняючись докладно на розкритті богданівської концепції самоорганізації у природі та суспільстві, зауважу, що науковець, розмірковуючи щодо, так би мовити, самоорганізаційного механізму, виокремлює три обов’язкові його елементи: 1. об’єкт відбору — те, що йому піддається; 2. дія, або фактор — те, що діє на об’єкт, зберігаючи його або руйнуючи; 3. основа або базис відбору — та сторона об’єкта, від якої залежить його збереження або усунення.

Відтак, якщо “накласти” теорію О. Богданова на суспільні відносини, то вона виглядатиме на кшталт нейтронів, електронів та протонів, які кудись притягуються або не притягуються. Але це картинка, так би мовити “зверху”, в середині ж повинен бути хтось (чи щось), що притягує чи відштовхує і цей хтось, безперечно, є людина, особистість, адже громадськість — це завжди похідне від особистості. Реальні ж тільки особистості у сукупності їх психофізичних особливостей, переживань, прагнень у своєрідності їх індивідуального комплексу — єдиного, неповторного. Може прозвучить дещо пишномовно, але громадськість - реальна відбитим світлом — світлом реальної особистості. Суспільство, громада — поза особистостей — не містить нічого реального. Громадські цілі можуть бути досягнуті виключно в особистостях, а громадськість стає місцем реалізації особистих цілей в суспільному житті.

Повертаючись до питання самоорганізації та проблеми “притягування”, слід наголосити, що індивіди як у групі, так і поодинокі діють неоднаково тому, що, по-перше, по-різному вирішують свої психічні конфлікти, по-друге, по-різному сприймають діючу на них “соціальну силу” (зовнішні обставини). При чому усе це разом залежатиме від психоісторії кожної окремої культури. Поясню. Громада складається з кількох поколінь, кожне з яких пройшло (чи проходить) через дитинство, дорослішання, зрілість, старість, які для кожного покоління було зі своїми, так би мовити, нюансами, зокрема своїми “колективними фантазіями”, при-

таманими тому чи іншому часу, і їх (фантазій) наслідками. Таким чином, реальність, як матеріальна дійсність, повинна розглядатися, перш за все, як результат людських рішень, усвідомлених або неусвідомлених, як у минулому, так і в сьогоденні.

На мій погляд, безперечним є те, що самоорганізація, як наслідок “притягування”, залежить від мотивів вчинків тих, хто приймає рішення, а також від тих, хто створює атмосферу (настрій) в суспільстві. Як слушно зазначає американський історик, психолог, один із засновників психоісторії Л. де Моз (1931 р. н.), велике значення мають емоційні проєкції кожного окремого члена суспільства, адже “великі групи представляють для психіки інший рівень проблеми в порівнянні з міжособистісними відносинами: тому ефективність інтрапсихічного захисту знижується, а психіка відкидається на нижчий ступінь відносин, що переважає в до-мовному дитинстві, коли проблеми регулюються проєктуванням на материнське тіло і зворотною реінтродукцією у власне “я” [6, 120]. Окрема людина при цьому встановлює зв’язок з великою групою теж за допомогою проєкцій. В результаті для того, щоб “великій групі” (громаді, суспільству) захиститися від примітивних тривог, потрібні специфічні групові фантазії. Від лідерів же групових фантазій чекають, щоб вони знайшли місце для скидання величезної кількості емоційних проєкцій, не доводячи ситуацію до групового психозу (одного з варіантів групової фантазії), який, як правило, закінчується революціями (груповими фантазіями антизалежності) або війнами.

Таким чином, правителі та народ — варті один одного, адже на психоісторичному рівні – взаємообумовлені. Відтак, можна стверджувати, що влада в країні – це відбиток ступеню мазохізму суспільства. Ступінь же мазохізму суспільства залежить від форми психологічної свідомості громади. І тут не можна не погодитися з Л. де Мозом у тому, що політичні і релігійні рухи пов’язані більше з психокласами, тобто “групами індивідів з подібним стилем виховання в дитинстві, що виділяються в межах однієї популяції”, ніж з економічними класами [6, 83]. Правда, заперечення, по-перше, викликає слово “популяція”. На мій погляд, більш влучним у даному випадку є застосування поняття “покоління”. По-друге, не слід забувати, що “стиль виховання у дитинстві” у більшості випадків залежить від матеріального стану батьків. Тобто мож-

на стверджувати, що “психокласи” та “економічні класи”, за рідкісним винятком, взаємообумовлюють один одного. Психокласи продукують групові фантазії — позасвідомі установки і припущення, що розділяються більшістю членів групи і зовсім не пов’язані з “об’єктивною” дійсністю, припущення, що виникають з усвідомлення індивідом себе членом історичної групи. Групові фантазії вловлюють так звані опитування громадської думки. При цьому, ще раз підкреслюю, що результати цих опитувань не мають нічого спільного з реальною обстановкою в країні. Як слушно зазначає Л. де Моз, “у центрі цих фантазій здатність лідера забезпечити уявну материнську турботу про тих, ким він “керує”. Ці зміни “настрою” нації цілком реальні, їх можна оцінити, приблизно передбачити, і саме вони визначають наш вибір, коли стоїть питання про участь в міжнародному конфлікті” [6, 197].

Таким чином, самоорганізація у суспільстві можлива лише на рівні групових фантазій, групові ж фантазії скеровують у певному напрямі конкретні індивіди. Але може виникнути запитання: чому в той чи інший час переважають ті чи інші групові фантазії? У суспільстві переважають ті групові фантазії, які у тій чи іншій мірі поділяють різні покоління і пов’язано це, на думку Л. де Моза та Я. Добровольського, — з якими важко не погодитись, — з “травмою народження”. У кризовій ситуації, коли суспільство “відчуває себе в пастці, тісній і задущливій, і відчуває необхідність “боротьби за свободу”, яка допоможе знайти вихід з нестерпної ситуації. Коли стан кризи настає і починається війна, нація знову відчуває себе сильною, а тривога спадає, адже тепер, принаймні, йде активна боротьба за якусь мету, а це краще, ніж пасивно страждати під уявним нестерпним гнітом” [6, 201].

Слід зазначити, що “травма народження” переходить у стадію війни за умов, коли ворог теж

знаходиться на піку своїх “родових тривог”. Якщо ж війна триває довгий час і результатів покращення не відчувається, то “травма народження” знову дає про себе знати, і у цей період лідери починають шукати “винуватців”, яких можна принести “в жертву” для стримування наслідків нестабільності ситуації та групової тривоги. Самоорганізація суспільства виражається у цьому випадку в використанні групи для вивільнення індивідуальних почуттів, що нею (групою) поділяються, здійснювати пригнічені бажання, при цьому важливу роль відіграють прилюдні дискусії, в яких групові ролі розподілені між психокласами. Слід підкреслити, що в ході прилюдних виступів окремі індивіди можуть привести ті чи інші психокласи і до краху групової фантазії, і до формування іншої групової ілюзії, і до стану групового трансю, який, в свою чергу, може привести до насильницьких дій в якості, так би мовити, розрядки.

Відтак громади, а вони складаються з психокласів, за Л. де Мозом, мають реальне існування лише в особистостях, які їх складають. Визнання за суспільством, державою, станом, класом самостійного буття, що лежить поза індивідуальностями, що їх утворюють, наділення їх особливими самостійними силами практично призводить до різних форм замаскованих насильств над волею людей. За фікцією суспільного утворення в подібних випадках стоять люди, які недвозначно захищають свої жадання більш-менш високою етикеткою. Але все це, зрозуміло, — фальсифікація самоорганізації.

Отже, самоорганізація, будучи міжнауковою проблемою, виявляючи логіку формування стійких соціальних структур, державних утворень, цивілізаційних комплексів, може сприяти дослідженню проблем широкого спектра, зокрема екологічних, політичних, соціальних, а також бути ґрунтом для прогнозування розвитку культури в цілому.

Примітки:

1. self-organizing.

2. Емерджентність (від англ. *emergent* — виникає, несподівано з’являється) в теорії систем — наявність у будь-якої системи особливих властивостей, які не притаманні її елементам. Наприклад, аміак - це газ, хлористий водень — теж газ. При з’єднанні цих газів утворюється тверде тіло. Твердість є властивістю, якою не володіє жоден з реагентів. Вуглець, водень і кисень практично не мають смаку, але певне їхнє з’єднання — цукор — має характерний смак, яким не володіє жоден з них.

3. Слід зазначити, що за часів незалежної України різним аспектам проблеми самоорганізації, зокрема самоорганізації в культурі, присвячені роботи Ю. Богущого, В. Білоуса, І. Добронравової, В. Кременя, Г. Нестеренко, В. Окорокова, А. Свідзинського, А. Стюпіна, В. Сугакова, Л. Ткаченко. Дотично цю тему розглядають О. Гриценко, Я. Левчук, О. Олійник, В. Судаков, В. Судакова, Г. Чміль, В. Шербина. Необхідно констатувати: існуючі дослідження означеної проблеми не вичерпують її теоретичний обсяг, зокрема, поза увагою дослідників залишився психоісторичний аспект самоорганізації в культурі.

- 4 Кропоткін служив 5 років в Сибіру (1862–1867), де займався дослідницькою діяльністю.
- 5 Микола Миколайович Миклухо-Маклай (1846–1888) — російський етнограф, антрополог, біолог і мандрівник, який вивчав корінне населення Південно-Східної Азії, Австралії і Океанії, у тому числі папуасів північно-східного берега Нової Гвінеї, званого Берегом Маклая.
- 6 Конфедерація — політичний союз, кожен член якого зберігає незалежність.
- 7 Франсеск Феррер і Гарда (Франсиско Феррер Гуардіа, кат. Francesc Ferrer i Guàrdia; 1859–1909) — каталонський педагог, просвітител, вільнодумець і анархіст.
- 8 У різні періоди громадянської війни махновці воювали то в союзі з більшовиками, то проти них.
- 9 Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (ВЦВК; ВЦВК РРФСР) — вищий законодавчий, розпорядчий і контролюючий орган державної влади Російської Радянської Республіки в 1917–18 роки і РРФСР з 1918 по 1937 рік.
- 10 Володимир Ілліч Ульянов (псевдонім Ленін; 1870–1924) — російський революціонер, радянський політичний і державний діяч, творець Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), один з головних організаторів і керівників Жовтневої революції 1917 року в Росії, перший голова Ради Народних Комісарів (уряду) РРФСР (Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка), творець першої у світовій історії соціалістичної держави.
- 11 Великий князь Сергій Олександрович (1857–1905) — п'ятий син Олександра II; Московський генерал-губернатор. Чоловік великої княгині Єлизавети Федорівни (преподобномучениці Єлизавети Федорівни). Одним з улюблених його письменників був Ф. Достоевський. Доволі цікавий факт: у його листуванні із друзями частіше за все згадується роман “Біси”. Великий князь сприяв організації Товариства робочої взаємодопомоги. Загинув від бомби, кинutoї революціонером Іваном Каляєвим. Перед відспівуванням чоловіка, Єлизавета Федорівна відправилась до в'язниці, де був ув'язнений Каляєв, і принесла йому прощення від імені Сергія, залишивши ув'язненому Євангеліє.
- 12 У жовтні 1920 року було підписано польсько-російське перемир'я, умови якого затвердив наступного року Ризький мирний договір. Згідно з ним, східний кордон Речі Посполитої проліг уздовж Збруча, залишаючи полякам Галичину та Західну Волинь. Майже так, як було передбачено Варшавським договором з УНР. “Ризький” кордон проіснував до вересня 1939 року.

Література / References:

1. Ардов М. В. Заметки кладбищенского попа / Михаил Викторович Ардов, протоиерей — М.: Собрание, 2010 — 127 с.
2. Богданов А. А. Тектология. / Александр Александрович Богданов — М.: Экономика, 1989 — Т. 1 — 403 с.
3. Боровой А. А. Личность и общество в анархистском мировоззрении / Алексей Алексеевич Боровой — Петербург — Москва: Книгоиздательство “Голос труда”, 1920. — 102 с.
4. Варшавський договір 1920 // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://nekropole.info/ua/events/Varshavskij-dogovr-1920>.
5. Гуренко П. С. Психистория / П. С. Гуренко // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/psychohistory.htm>.
6. Демоз Л. Психистория / Ллойд Демоз (Lloyd de Moz) [пер. с англ. А. Шкуратова] — Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2000 — 512 с.
7. Зовнішньоекономічні зв'язки УРСР з іншими країнами // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://allrefs.ru/5-9857.html>.
8. Капра Ф. Паутина жизни. Новое научное понимание живых систем / Фригьоф Капра [пер. с англ. под ред. В. Г. Трилиса] — К.: “София”; М.: ИД “София”, 2003. — 310 с.
9. Кропоткин П. Государство и его роль в истории / Петр Кропоткин — М.: Издание Федерации Анархистских групп, 1917 — 64 с.
10. Кропоткин П. А. Этика / Петр Алексеевич Кропоткин — М.: Наука, 1972 — 465 с.
11. Ленин В. И. О задачах пролетариата в данной революции / В. И. Ленин // Полное собрание сочинений в 55 т. — М.: Издательство политической литературы, 1969 — Т. 31: Март — апрель 1917 — С. 113–118.
12. Макаров В. И. Философия самоорганизации / Василий Иванович Макаров — М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. — 432 с.
13. Малков С. Ю. Социальная самоорганизация и исторический процесс: Возможности математического моделирования / Сергей Юрьевич Малков — М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ” — 2009. — 240 с.
14. Мельник І. Варшавська угода Пилсудського з Петлюрою / Ігор Мельник // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/35275>.
15. Первушина В. Н. Понимание власти в анархизме / В. Н. Первушина // Электронный ресурс — Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=26414987>.
16. Самоорганизация // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/old/TERMS/mavrikidi_samoorganizatsia.htm
17. Шубин А. В. Махно и его время: О Великой революции и Граж-
1. Ardiv M. V. Zametky kladbyshchenskoho popa / Mykhayl Vyktorovych Ardiv, protoyerey — M.: Sobranie, 2010 — 127 s.
2. Bohdanov A. A. Tektolohyya. / Aleksandr Aleksandrovych Bohdanov — M.: Ekonomyka, 1989 — T. 1 — 403 s.
3. Borovoy A. A. Lychnost' y obshchestvo v anarkhyst-skomy myrovovozzrenny / Aleksey Alekseevych Borovoy — Peterburh — Moskva Knyhoizdatel'stvo “Holos truda”, 1920. — 102 s.
4. Varshavs'kyi dohovir 1920 // [Elektronnyy resurs] — Rezhym dostupu: <https://nekropole.info/ua/events/Varshavskij-dogovr-1920>.
5. Hurenko P. S. Psykhoystoryya / P. S. Hurenko // [Elektronnyy resurs] — Rezhym dostupa: <http://psyfactor.org/lib/psychohistory.htm>.
6. Demoz L. Psykhoystoryya / Lloyd Demoz (Lloyd de Moz) [per. s anhl. A. Shkuratova] — Rostov-na-Donu: “Fenyks”, 2000 — 512 s.
7. Zovnishn'oeconomichni zv'yazky URSR z inshymy krayinamy // [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <http://allrefs.ru/5-9857.html>.
8. Kapra F. Pautyna zhyzny. Novoe nauchnoe ponymanye zhyvykh system / Fryt'of Kapra [per. s anhl. pod red. V. H. Trylysa] — K.: “Sofyya”; M.: YD “Sofyya”, 2003. — 310 s.
9. Kropotkin P. Hosudarstvo y eho rol' v'y istoriy / Petr Kropotkin — M.: Yzdanie Federatsiy Anarkhyst-skykh hruppy, 1917 — 64 s.
10. Kropotkin P. A. Etyka / Petr Alekseevych Kropotkin — M.: Nauka, 1972 — 465 s.
11. Lenyn V. Y. O zadachakh proletaryata v dannoy revolyutsyy / V. Y. Lenyn // Polnoe sobranie sochyneny v 55 t. — M.: Yzdatel'stvo polytycheskoy lyteratury, 1969 — T. 31: Mart — aprel' 1917 — S. 113–118.
12. Makarov V. Y. Fylosofyya samoorganizatsyy / Vasylyy Yvanovych Makarov — M.: Knyzhnyy dom “LYBROKOM”, 2009. — 432 s.
13. Malkov S. Yu. Sotsyal'naya samoorganizatsyya y ystorychesky protsess: Vozmozhnomy matematycheskoho modelyrovannya / Serhey Yur'evych Malkov — M.: Knyzhnyy dom “LYBROKOM” — 2009. — 240 s.
14. Mel'nyk I. Varshavs'ka uhoda Pilsud'skoho z Petlyuroyu / Ihor Mel'nyk // [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupu: <https://zbruc.eu/node/35275>.
15. Pervushyna V. N. Ponymanye vlasty v anarkhizme / V. N. Pervushyna // Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupa: <http://elibrary.ru/item.asp?id=26414987>.
16. Samoorganizatsyya // [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupa: http://www.chronos.msu.ru/old/TERMS/mavrikidi_samoorganizatsia.htm
17. Shubyn A. V. Makhno y eho vremya: O Velykoy revolyutsyy y Hrazhdansko

данской войне 1917–1922 гг. в России и на Украине / Александр Владимирович Шубин — М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2013 — 320 с.

18. “Это лучшая скульптура в Украине”. Станет ли Петлюра на место Шчорса? // [Электронный ресурс] — Режим доступа: <http://vesti-ukr.com/kiev/207339-kiev-pamjatnik-shchorcu>.

19. Эшби У. Росс Введение в кибернетику / Уильям Росс Эшби [пер. с англ. Д. Г. Лахути под ред. В. А. Успенского] — М.: Издательство иностранной литературы, 1959. — 432 с.

voyne 1917–1922 hh. v Rossyy y na Ukrainy / Aleksandr Vladlenovych Shubyn— М.: Knyzhnyy dom “LYBROKOM”, 2013 — 320 s.

18. “Это luchshaya skul’ptura v Ukrainy”. Stanet ly Petlyura na mesto Shchorsa? // [Электронный ресурс] — Rezhym dostupa: <http://vesti-ukr.com/kiev/207339-kiev-pamjatnik-shchorcu>.

19. Эшби У. Росс Vvedeniye v kybernetyku / Uyl’yam Ross Эшби [per. s anhl. D. H. Lakhuty pod red. V. A. Uspenskoho] — М.: Yzdatel’stvo ynostrannoy lyteratury, 1959. — 432 s.

Жукова Наталья Анатольевна

Проблема самоорганизации культуротворческих процессов: психонисторический аспект

Аннотация. В статье проанализирован психонисторический аспект проблемы самоорганизации культуротворческих процессов. В контексте психонисторического аспекта проблемы самоорганизации, рассмотрена, теория “черного ящика” (У. Р. Эшби), которая хорошо “накладывается” на проблему самоорганизации в обществе, где умение анализировать ситуацию и предвидеть “эмерджентности” открывает широкое поле разновекторной деятельности: от аналитической до политической, причем последняя потенциально “открыта”, то есть имеет несколько вариантов применения. Именно эта “открытость” и актуализирует психонисторический аспект проблемы самоорганизации в обществе и вообще в культуре. Жизнь человека обусловлена историческим контекстом, при этом огромную роль играет и внутренний мир человека. Поскольку психология эпохи, порождается психологией личности, важнейшим фактором культуротворческих процессов, в том числе и самоорганизации, как результата духовной атмосферы, является психонисторический фактор. Психонисторический аспект самоорганизации в обществе — как нелинейной системы — позволяет всесторонне проанализировать ее (самоорганизации) культуротворческий потенциал. Доказано, что самоорганизация в обществе возможна на уровне групповых фантазий, групповые же фантазии направляются в определенном направлении конкретные индивиды. Признание за сообществом, сословием, государством самостоятельного бытия, лежащего вне индивидуальностей, образующих их, наделение их особыми самостоятельными силами приводит к различным формам замаскированного насилия над свободой людей.

Самоорганизация, будучи межнаучной проблемой, проявляя логику формирования устойчивых социальных структур, государственных образований, цивилизационных комплексов, может способствовать исследованию проблем широкого спектра, в частности экологических, политических, социальных, а также быть основой для прогнозирования развития культуры в целом.

Ключевые слова: самоорганизация, нелинейная система, психоклассы, анархизм, тектология, психонисторический аспект самоорганизации в обществе, культуротворческий процесс.

Zhukova Nataliia

A Problem of Cultural Edifying Self-Management Processes: Psycho-historical Aspect

Summary: The psycho-historical aspect of the problem of self-organization of cultural processes is under analysis. The theory of the “black box” (W.R. Ashby) is studied in the context of the psycho-historical aspect of the problem of self-organization. The theory is well “superimposed” on the problem of self-organization in a society where the ability to analyze the situation and to anticipate “emergences” opens up a wide field of multi-vector activity, from analytical to political. Moreover, political activity is potentially “open”, that is, it has several application options. This “openness” is the one to actualize the psycho-historical aspect of the problem of self-organization in society and, in general, in culture. Human life is conditioned by historical context, while the inner world of a person plays a huge role. The psycho-historical factor is the main factor in cultural processes as the psychology of the epoch is generated by the psychology of the individual, including self-organization as a result of the spiritual atmosphere. For psycho-historian not only understanding of some timeless universal fantasies is important, but also identifying their specific expression in a given place and time. They show how social trauma such as war, famine, economic crises, epidemics vary in their impact, causing at the same time the type of group functioning and leadership style. Thus, psycho-historical aspect of self-organization in the society can fully analyze its (the self-organization in society) culture-creative potential.

Striking example of self-organization of the society is anarchism. The aim of anarchism is substituting the power with the cooperation of free individuals and groups. As a political ideology, it synthesized the ideas of freedom and social justice, correlating them with liberalism and socialism. Well-known theorist of anarchism P. Kropotkin argued that all great discoveries that laid the foundations of modern science and all the best examples of art and architecture were the result of the functioning of free cities and civilization, which developed them under the protection of civil liberties. Such was the thought of Alexander Bohdanov, the self-organization philosophy founder. Anarchists claimed that, due to their self-organization, people themselves decided how to provide comfortable relations (economic, political, etc.) between groups. It is a nice theory. In practice, everything was done exactly the opposite, because one thing was the ideals and the other

was the realities of life in which freedom was transformed into outrage and parity turned into social chaos. By itself, self-organizing of communities, society and culture are, in my opinion, utopia. Where there are two people at least, one of them is the leader and will organize the other. This thought came across anarchists' minds in the process of developing the idea of the individual. The public is always a product of personal will whatever the motives it is based on are. Before any fact becomes public, it should be discovered by one's consciousness and expressed in personal work. Any individual in-group and individually acts differently because of a) different mental resolve of their conflicts, b) "social force" (external circumstances) acting on them are differently perceived. All this together depends on the psycho-historical development of each individual culture. Great importance bears emotional projection of psych-classes (Lloyd de Mause). The authorities and the people deserve each other; because at the psycho-historical level they are interdependent. The power in the country is a reflection of the degree of society's masochism. The degree of masochism in the society depends on the form of the community's psychological consciousness. Recognition of self-being of society, state, and strata outside the individuals forming them and granting them special powers, leads to different forms of disguised violence against the will of the people. Self-organization, being an inter-scientific problem, demonstrating the logic of the formation of stable social structures, state entities, civilizational complexes, can contribute to the study of wide range problems, in particular ecological, political, social ones, and be the basis for foreseeing the development of culture in general.

Keywords: Self-organization, non-linear system, psycho-classes, Anarchism, tectology, psycho-historical aspect of self-organization in society, cultural-creative process.